

UDK 323.17 (497.6) "1941/1945"
Izvorni naučni rad

IDEJA AUTONOMIJE BOSNE I HERCEGOVINE 1941-1945. U OKVIRIMA IZVORA I HISTORIJSKE REKONSTRUKCIJE

Adnan Jahić

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Tuzla, Bosna i Hercegovina

U radu autor razmatra pitanje autonomije Bosne i Hercegovine u uslovima Drugog svjetskog rata na južnoslavenskim prostorima te ukazuje na izvjesne prijeporne tačke i metodološka ograničenja u sagledavanju ovog problema unutar postojeće historijske literature, ali i obavijesti koje nude raspoloživi historijski izvori. Autor iznosi mišljenje da glavne poteškoće u nastojanjima vjerodostojne historijske rekonstrukcije dotičnog pitanja stvara činjenica da o ideji bosanskohercegovačke autonomije za vrijeme Drugog svjetskog rata glavna saznanja uglavnom ne dolaze od samih nositelja autonomističkih težnji iz redova bošnjačkog građanstva, već od onih koji su tu ideju napadali i osporavali, kao i onih koji su je težili iskoristiti za svoje strateške vojno-političke ciljeve. Autor ukazuje na potrebu daljnjeg naučnog istraživanja pitanja autonomije Bosne i Hercegovine i djelovanja njenih pobornika u Drugom svjetskom ratu, čemu bi pomoglo ne samo otkrivanje i korištenje novih izvora, nego i veća osjetljivost i odgovornost spram postojećih, prilikom njihove tekstualne analize i međusobnog sagledavanja i razumijevanja, vodeći računa o pozadini, motivima te širem kontekstu vojno-političkih odnosa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i na Balkanu.

Ključne riječi: autonomija, Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, Nezavisna Država Hrvatska, Treći Reich, Memorandum, protektorat, izvori, historiografija, interpretacija.

Šta, pouzdano, znamo o ideji autonomije Bosne i Hercegovine i naporima na njenom ostvarenju u Drugom svjetskom ratu? Čitajući neveliku literaturu koja se bavi ovim pitanjem, stiče se dojam da je ona, u izvjesnom smislu, prije stvorila dodatnu konfuziju nego što ga je rasvijetlila i objasnila instrumentima historijske nauke. Nedostatnost prvorazrednih historijskih izvora, ograničenja koja su nametali vrijednosni prioriteti epohe, historičarima svojstvena pretenzija da svoje ocjene i zaključke protežu na nedovoljno sagledana historijska događanja – rezultirali su ne samo problematičnim i kontroverznim ishodištima historiografskih napora u dotičnom pitanju, već i temeljnim nejasnoćama na polju pojmovnog određenja tretiranog fenomena, koje su potom, same po sebi, proizvodile nove aporije šireći opseg dvojbene i nepouzdana rekonstrukcije. Temeljem navedenih uvida, glavni cilj ovoga rada nije produžiti postojeća znanja, odnosno donijeti nove obavijesti, već prije svega sagledati dokle se zaista došlo u naučnom sagledavanju dotičnog pitanja te ukazati na metodološke mogućnosti i ograničenja koje treba respektirati kako bi se izbjeglo gomilanje zaključaka i tvrdnji upitne vjerodostojnosti. Možda se o stvarnim zagovornicima autonomije Bosne i Hercegovine i njihovoj akciji na tom planu za vrijeme Drugog svjetskog rata i ne može doći do pouzdanih saznanja i neupitne istine, no i taj uvid je, nema sumnje, bolji i svrsishodniji od rekonstrukcije i stavova koji obiluju prazninama i nejasnoćama.

Polazno pitanje kojeg bi vrijedilo raspraviti naslanja se na zagonetni Memorandum "Narodnog odbora" Adolfu Hitleru od 1. novembra 1942. godine. Za kakav status Bosne i Hercegovine su se zalagali njegovi autori? U literaturi tu pronalazimo indikativnu raznolikost u parafrazama i interpretacijama. Rasim Hurem je u završnim napomenama svog rada iz 1967. godine pisao da je dotični Memorandum bio sastavni dio pokušaja da se Bosna i Hercegovina izdvoji iz okvira Nezavisne Države Hrvatske (NDH), ističući kako je taj pokušaj bio izraz "stalne težnje muslimanske građanske politike da u okviru autonomne Bosne i Hercegovine, vežući se za neku jaču silu, sačuva dominantne pozicije gornjeg sloja muslimanskog društva".¹ Projekt uređenja Bosne i Hercegovine kao posebne političko-administrativne cjeline koja bi se naslanjala na Treći Reich i uklapala u Hitlerov novi poredak, prema Huremovom mišljenju, podrazumijevao je stvaranje "političko-administrativnog mehanizma pomoću kog bi vodeći krugovi muslimanskog društva mogli da odluču-

¹ Hurem R. 1967. 218.

juće utiču na tok zbivanja u Bosni i Hercegovini”² Dvadeset godina kasnije, akademik Enver Redžić stavio je sporni Memorandum u kontekst kontinuiranih napora na izdvajanju Bosne i Hercegovine iz sklopa NDH te osiguranju njene autonomije pod njemačkim protektoratom, pobliže određujući njegove autore kao “muslimanske autonomiste”, “muslimanski autonomistički krug”, “predstavnik muslimanske autonomističke politike”.³ Težište Memoranduma je borba za “veliku njemačku stvar”, oživotvorenjem deviza Bosna – Bošnjaci i Bošnjaci brane Bosnu.⁴ Kasnije sinteze su uglavnom preuzele gornja tumačenja. Mustafa Imamović je u kraćim crtama parafrazirao Rasima Hurema, izostavljajući klasnu u korist nacionalne motivacije,⁵ dok je Mehmedalija Bojić iznio mišljenje da je “autonomaško vođstvo Muslimana” uputilo Memorandum Hitleru pritiskom ustaško-četničkim sporazumima i drugim aktima kolaboracije uperenim protiv Muslimana.⁶ Prema riječima britanskog historičara Marka Attile Hoarea, direktno obraćanje Hitleru sa zahtjevom za “za bosansku autonomiju pod Rajhom” izraslo je iz “muslimanske autonomističke borbe” za uspostavljanje “autonomnih muslimanskih vojnih snaga”.⁷ Ovaj autor je u svom najnovijem djelu o bosanskim Muslimanima u Drugom svjetskom ratu iznio stav da je Memorandum bio “kulminacija aktivnosti” pronjemačkog i antiustaškog krila “muslimanskog autonomističkog pokreta”, dodajući da je “muslimanski Memorandum”, bez obzira na njegovo hitlerističko ruho, izražavao tradicionalne autonomističke zahtjeve koji su našli sličan izraz u drugim političkim situacijama.⁸ Jozo Tomasevich, s druge strane, pisao je da je Memorandum bio djelo “narodnog povjerenstva neimenovanih bosansko-hercegovačkih Muslimana”, koje je u njemu iznijelo svoje pritužbe na Pavelićevu vladu i zatražilo da Bosna i Hercegovina postane “autonomna regija pod direktnim nadzorom njemačke vojske”.⁹ Nada Kisić Kolanović je ustvrdila

² Isto.

³ Redžić E. 1987. 71.

⁴ Isto. 221.

⁵ Imamović M. 1997. 540.

⁶ Bojić M. 2001. 214-215.

⁷ Hoare M. A. 2007. 272.

⁸ Hoare M. A. 2013. 51. i 53.

⁹ Tomasevich J. 2010. 548.

da je krajnji prijedlog Memoranduma glasilo “da se BiH ustroji kao posebno političko i upravno područje pod ingerencijom Njemačkog Reicha”.¹⁰ Mozaik zanimljivih interpretacija upotpunjuje gledište Georgea Lepre, koji je o Memorandumu od 1. novembra 1942. godine pisao u kategorijama formalnog zahtjeva Hitleru da anektira Bosnu i Hercegovinu i na taj način osigura zaštitu Muslimana od njihovih neprijatelja.¹¹

Ako pođemo od definicije da je autonomija “pravo stanovništva da samostalno rješava stvari unutrašnje uprave, kulture i obrazovanja, obično unutar više upravno-teritorijalne jedinice”,¹² pažljivije čitanje Memoranduma čini problematičnom tvrdnju da je potpisani “Narodni odbor” tražio od Hitlera autonomiju Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom. Sve što u Memorandumu stoji je zahtjev da se dok rat traje, u okviru hrvatske države, na teritoriji B uspostavi političko-administrativna uprava pod imenom “Župa Bosna”, čijeg bi načelnika imenovao isključivo Hitler. Nakon rata, kad se u Evropi uspostavi “novi poredak”, teritorija B, “naša Bosna”, bila bi uključena pod Hitlerovu zaštitu i bila bi joj data ista samostalnost koju će imati i bosanski susjedi.¹³ U prvom dijelu zahtjeva izvjesno je samo to da bi se u sklopu hrvatske države, po uzoru na Banovinu Hrvatsku u Kraljevini Jugoslaviji, formirala “Župa Bosna” sa upraviteljem kojeg bi odredio Hitler. Nije rečeno da bi ta osoba morala biti iz reda domaćih ljudi, što znači da bi na prostoru “Župe Bosne” mogla biti uspostavljena i njemačka uprava, u čijem radu bi eventualno sudjelovali i Bošnjaci. To je, uostalom, veoma blizu napomeni koja je iznijeta u uvodnom dijelu Memoranduma, gdje doslovno stoji: “Mi smo se nadali i mislili da će naše oblasti, naša Bosna i Hercegovina, biti okupirane od njemačkih oružanih snaga i ostati pod njemačkom vojnom upravom koja će donijeti mir i red, a da će nas, najpošteniji elemenat, nas bosanske i hercegovačke muslimane, pozvati da sarađujemo u upravi”.¹⁴ U ovom duhu bili su i prijedlozi profesora Rudolfa Treua nakon obavljenih razgovora sa viđenijim sarajevskim Bošnjacima samo nekoliko sedmica nakon Memoranduma – po-

¹⁰ Kisić Kolanović N. 2009. 332.

¹¹ Lepre G. 1997. 17.

¹² *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. 2002./2004. 199.

¹³ Dedijer V. i Miletić A. 1990. 261. i 263.

¹⁴ Isto. 251.

boljšati položaj Muslimana preuzimanjem vojne i građanske vlasti od strane njemačke oružane sile, kojoj treba podrediti sve civilne i vojne poslove NDH.¹⁵ Drugi dio zahtjeva zaista podrazumijeva izdvajanje Bosne i Hercegovine iz sastava NDH, ali ne i autonomiju, već “samostalnost” unutar Hitlerovog “novog poretka”, s Njemačkom kao zaštitnicom njoj potčinjenih i lojalnih zemalja. Ovim razmatranjem ne želimo negirati da su se izvjesni bošnjački građanski krugovi borili za autonomiju Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, već upozoriti na potrebu većeg opreza pri donošenju zaključaka o stvarnim akterima te borbe, njenom kontekstu, okolnostima, karakteru i sadržaju.

U svojoj recenziji Redžićeve monografije o muslimanskom autonomaštvu i 13. SS diviziji, Fikreta Jelić-Butić je skrenula pažnju na nedostatnost prvorazredne dokumentacije, one koja potiče od glavnih nosilaca muslimanske građanske politike, ali je dodala da je autor s pravom težio nadomjestiti nedostatak te dokumentacije što širim i detaljnijim uvidom u druge dokumente, naročito njemačke.¹⁶ Odsustvo prvorazredne dokumentacije autor, ipak, nije prepoznao kao fundamentalno metodološko ograničenje, pa je svoje kazivanje prožeo mnogim prijepornim i neutemeljenim poopćavanjima i zaključcima, stvarajući predstavu o najširem planu bošnjačkog građanskog usmjerenja ka autonomiji Bosne i Hercegovine u godinama Drugog svjetskog rata, u svrhu čega su, prema njegovim tvrdnjama, planirane i poduzimane brojne aktivnosti vojne, političke i propagandne naravi. Ovaj pristup je došao do izražaja u korištenim terminima i sintagmama: *muslimanski autonomisti*, *muslimanski autonomistički krug* i *muslimanski autonomistički pokret*. Konkretnih imena je malo, ona se u knjizi pojavljuju kao misteriozne ličnosti čiji postupci izazivaju nedoumice, dileme i kritiku – cijelo kazivanje o njima je obavijeno gustom maglom neraščlanjivih utjecaja, nejasnih odnosa i duboke konspiracije. O njima i njihovom autonomističkom djelovanju, u Redžićevoj knjizi, znamo uglavnom samo ono što je navođeno u izvještajima i karakterizacijama ustaša, okupatora i drugih zaraćenih strana koje su ih valorizirale u skladu sa svojim vojno-političkim i ideološkim stremljenjima – jedini govor njih samih o sebi, uz spomenuti Memorandum, čine pojedina obraćanja hafiza Muhameda ef. Pandže i njegovih istomišljenika iz oktobra 1943. godine, sve ostalo su rekonstrukcije koje mogu ali i ne moraju nužno biti tačne i pouzdane.

¹⁵ Redžić E. 1987. 78.

¹⁶ Isto. Izvod iz recenzije dr. Fikrete Jelić-Butić na poledini knjige.

Redžić je smatrao neupitnim da su se Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu borili za autonomiju Bosne i Hercegovine pod protektoratom Trećeg Reicha. “Kada su tražili izdvajanje Bosne i Hercegovine iz sastava NDH sa autonomnim položajem pod njemačkim protektoratom, Muslimani su računali sa činjenicom da se NDH nalazi pod stvarnom njemačkom okupacijom, koja bi se u slučaju Bosne i Hercegovine samo protekla na njen politički integritet koji bi dobila njemačkim protektoratom”.¹⁷ Odsustvo konkretnog izvora i nejasni pojmovni odnosi otežavaju pravilno razumijevanje ovog Redžićevog objašnjenja. No, i navodi savremenika, uključujući njemačke vojne zapovjednike, nisu lišeni nejasnoća i nedorečenosti. Operativno odjeljenje 114. lovačke divizije pisalo je u izvještaju za april 1943. godine da je politički cilj Muslimana autonomija Bosne i Hercegovine, ali da neki “izražavaju i želju da budu nemački protektorat”.¹⁸ Nije jasno da li je “nemački protektorat” u navedenom izvoru korišten kao pojam međunarodnog prava ili možda kao metafora koja se odnosi na zaštitu muslimanskog stanovništva od ustaške asimilacije i četničkih nasilja i zlodjela, kako je Redžić tumačio motive koji su stajali iza suštine političkog zahtjeva muslimanskih autonomista. U svakom slučaju stoji činjenica da Nijemcima, barem nekim od njih, muslimanski zahtjev za autonomijom Bosne i Hercegovine nije nužno podrazumijevao i njeno stavljanje pod njemački protektorat. Jednako kao što formiranje i djelovanje muslimanskih milicija nije nužno značilo i njihovu povezanost sa autonomističkim stremljenjima.

Muslimanske milicije su u Redžićevim knjigama, ne bez razloga, tretirane kao glavno oruđe autonomističke borbe. Međutim, kada autor piše kako Hadžiefendićeva dobrovoljačka legija, kao i druge jedinice muslimanske milicije, “predstavljaju pojavu koja je nastala kao izraz nepovjerenja u NDH onog segmenta muslimanske građanske politike koja je od početka okupacije zemlje tražila izdvajanje Bosne i Hercegovine iz sklopa ustaške države, da bi dobila autonomiju pod njemačkim protektoratom”,¹⁹ onda bi historijska nauka bila bogatija za jedan značajan uvid da je autor dotičnu tvrdnju potkrijepio barem jednim izvorom koji političke motive stavlja u prvi plan u odnosu na vojno-

¹⁷ Redžić E. 1998. 323.

¹⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. XII-3. 1978. 246.

¹⁹ Redžić E. 1987. 68-69.

sigurnosni aspekt formiranja dotičnih formacija. Ipak, u svom djelu *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* Redžić je objasnio pojavu zelenog kadra u istočnoj Bosni kao posljedicu muslimanskog dezerterstva i izbjegavanja mobilizacije u domobranstvo, ali je i ovoj vojnoj formaciji pripisao borbu za autonomiju Bosne i Hercegovine, koja, smatrao je, nije bila njegova unutar-nja ideja vodilja, "već naknadno pozajmljena ideologija".²⁰ Ostalim muslimanskim milicijama, izuzev tzv. Huskine vojske, Redžić se nije detaljnije bavio, pa je ostala nerasvijetljena njihova uloga (ako je uopće postojala) u političkim naporima muslimanskih autonomista.

Bojnik Muhamed-aga Hadžiefendić je zaista bio na meti kritike od strane nekih krugova NDH koji su ga napadali da ga ne vode ideali slobodne hrvatske države već samoljublje i vlastiti interesi.²¹ Izazvao je bijes hrvatskih zvaničnika kada je povezo pronjemački nastrojenog hafiza Muhameda ef. Pandžu i SS-Hauptsturmführera Karla von Kremlera,²² angažiranog u poslovima regrutacije bošnjačkih mladića u 13. SS diviziju, koju su vlasti NDH smatrale prijetnjom opstanku ustaške vlasti na teritoriji Bosne i Hercegovine. Pripadnici Hadžiefendićeve Domobranske dobrovoljačke pukovnije prikazivani su u pojedinim izvještajima hrvatskih vojnih vlasti kao razuzdana pljačkaška banda, kao neodgovorni i nedisciplinirani vojnici koji nikoga ne mogu zaštititi, a Hadžiefendić kao čovjek kojem godi javna čast i društveni značaj.²³ No, u široj javnosti je Hadžiefendić slovio, sugeriraju dostupni izvori, kao herojski branitelj tuzlanske regije koji se bori za vlastiti narod i hrvatsku državu. Njegova dobrovoljačka legija bila je postrojena uz saglasnost Slavka Kvaternika i nadležnog ministarstva, a u septembru 1942. godine od vlasti NDH Hadžiefendić je primio odlikovanje reda krune kralja Zvonimira

²⁰ Redžić E. 1998. 361-362.

²¹ Jahić A. 2009/2010. 48-49.

²² Lepre G. 1997. 28.

²³ Arhiv Tuzlanskog kantona (ATK), Zbirka: RPNOB, sign. 3-OJ66-78. Također vidjeti: ATK, Zbirka: RPNOB sign. 3-OJ64-7. O zlodjelima pojedinih pripadnika Hadžiefendićeve Domobranske dobrovoljačke pukovnije pogledati: ATK, Zbirka: MT, KA, sign. 627-630. Izvještaj o radu dobrovoljačke legije Narodnog ustanka; ATK, Zbirka: MT, KA, sign. 631-634. Izvještaj pravosudnog izvjestitelja Jankijevića zapovjedniku 3. pješačke divizije. Usporediti: Hrvatski državni arhiv (HDA), Fond: HELM, sign. HR-HDA-1521, kut. 36, knj. XIII. Drugi dio – ustaški pokret, 140-158. Svjedočenja srpskih seljaka i radnika o zločinima pripadnika muslimanske legije na području kalesijske općine.

3. stupnja sa mačevima, a muslimanski *Osvit* ga je predstavljao kao čovjeka čijim vojničkim vještinama nema premca, ali i kao lojalnog Hrvata i patriotu.²⁴ Zapovjednik 4. pješачke divizije pukovnik August Gustović, inače član Glavnog stana poglavnika,²⁵ čestitao je 19. februara 1942. godine Hadžiefendiću na "sjajnom uspjehu" razbijanja pobunjeničkog "Gorskog bataljona" kod Turije, uz želju "da u tom pravcu dalje radiš za našu liepu i milu Domovinu".²⁶ Tokom 1942. godine Hadžiefendić je nesporno izrastao u važnu društvenu ličnost na prostoru sjeveroistočne Bosne, no da li je bio spreman kompromitirati svoj status i ugled priključivanjem protuhrvatskoj autonomističkoj akciji, o tome ne raspoložemo nikakvim relevantnim obavijestima.

Nešto jasnija je slika o vođi zelenog kadra Nešetu Topčiću, kojem nisu bila strana oglašavanja u kojim je iznosio vojne i političke ciljeve njegove borbe. U proglasu od 25. decembra 1943. godine, Topčić je objasnio svoju akciju kao narodni ustanak protiv partizana, koje je nazivao rušiteljima i razbojnicima te za koje je tvrdio da će propasti u združenom nastupu zelenog kadra i 13. SS divizije. Pozvao je "svjesne građane" da odmah stupaju u redove I. udarne brigade "Bosanskih planinaca" koja će braniti "naša sela i gradove". Ta brigada će biti "naše najbolje osiguranje protiv pljačkaških bandi ma čije one bile".²⁷ U ovom proglasu nije spominjao NDH i ustaše, ali je spominjao "hrvatska sela", "hrvatske junake" i važnost zelenokadrovskog pokreta i njegove misije "u preporodu hrvatskog naroda, a naročito u Bosni i Hercegovini". U drugom proglasu, naslovljenom *Autonomija*, Topčić je mnogo određeniji u pogledu hrvatske države, ali i napora ka autonomiji Bosne i Hercegovine. Izrazito bor-

²⁴ Sarajevski *Osvit* je u izrazito pozitivnom svijetlu pisao o Hadžiefendiću i njegovim legionarima. "Kako među svojim domobranima tako i među građanskim pučanstvom propovjeda [Hadžiefendić] prvo vjernost Domovini i Poglavniku, hrvatsku ljubav i slogu, darežljivost i dobrotu, te se mora priznati da i kao Hrvat, tako i kao musliman i čovjek zaslužuje svako priznanje." B. A. "Ramazani šerif u Hadžiefendića legiji". *Osvit*. Sarajevo: 11. 10. 1942. 9. Također pogledati: "Svečana priredba Muslimanske čitaonice u Janji". *Osvit*. Sarajevo: 8. 11. 1942. 4; "U stožeru Hadžiefendićeve legije". *Osvit*. Sarajevo: 31. 12. 1942. 6. Nije nevažno istaknuti da je vlasnik i nominalni urednik *Osvita* bio Hasan Hadžiosmanović, pripadnik ustaškog pokreta i političke grupe "muslimana [hrvatskih] nacionalista", koju su predvodili istaknuti pobornici NDH Hakija Hadžić i Adem-aga Mešić. Vidi: Nametak A. 2004. 122.

²⁵ *Tko je tko u NDH*. 1997. 144.

²⁶ Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBH), Fond: UNS, sing. 254. 1020.

²⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Zbirka: NOR, Neprijateljska dokumenta 1941-1945, bez signature. Proglas Nešeta Topčića. Tuzla, 25. prosinca 1943. Isticanja – izvorna.

beno i autoritativno, Topčić poručuje svojim političkim protivnicima: “Hrvatska država nije ničija prćija. Svi saboteri i šićardžije, sebi ruke! Ne igrajte se sa čašću vriednog naroda! Hrvatska država je djelo Adolfa Hitlera i Poglavnika Dr. Ante Pavelića i ona mora prema tome postojati. Svi oni koji su za autonomiju, ti su protiv nas, ti su protiv države, ali su protiv nas i svi oni, koji makar na koji način hoće, da ponovo makar čime ubace razdor među nas”. Opisujući autonomiste kao tuđinske plaćenike “koje treba progoniti na planinski način”, Topčić je zaključio da nije vrijeme za rasipanje narodne snage te je pozvao “braću i sestre Hrvatice” da se prenu i krenu putem rada i podizanja naroda i domovine, “jer samo u radu leži spas naše zajednice”!²⁸ Premda su hrvatski obavještajni krugovi smatrali da je letak o autonomiji po svoj prilici bio Topčićev taktički potez na koji je mogao biti nagovoren od strane Nijemaca, “u momentu kada od [hrvatske] državne vlade traži punu pomoć i opskrbu”,²⁹ ne čini se opravdanim odbaciti ga kao Topčićev lični manifest o dotičnom pitanju zarad nesigurne pojedinačne procjene koja bitno ne odudara od ocjena u rekonstrukcijama drugih hrvatskih zvaničnika koji su u svakoj izvanustaškoj akciji bošnjačkih prvaka gledali borbu za autonomiju Bosne i Hercegovine i zavjeru protiv NDH. U dojavi Ustaškoj nadzornoj službi o održanoj zabavi omladine u organizaciji zelenog kadra u Gornjoj Tuzli 9. aprila 1944. godine, informator je naveo da se na zidu prostorije u kojoj je održana zabava nalazila poglavnikova slika, “a sa strane dvije zastavice sa polumjesecom i zvijezdom”. Dodao je kako se “istini za volju” mora reći da je Topčić u svom pozdravnom govoru spomenuo Hrvate muslimane, no, obzirom da nije spominjao poglavnika i ustaški pokret, iznio je kako se moglo zaključiti da je hrvatsko ime spomenuto “samo radi forme”.³⁰

Ustaške vlasti su vrlo brzo po osnutku NDH bile opterećene političkim raspoloženjem bošnjačkih elita za koje su vjerovale da im je glavni cilj – autonomija Bosne i Hercegovine. Podlogu ovakvom stavu činila je aprilska akcija sarajevskih bošnjačkih i srpskih prvaka koji su nastojali osigurati uspostavu njemačkog protektorata nad Bosnom i Hercegovinom, ali i pismo “četredesetorice intelektualaca” od 19. aprila 1941. u kojem se od reisul-uleme Fehima ef. Spahe tražilo da se založi da Hitler prizna autonomiju Bosne s Muslima-

²⁸ ATK, Zbirka: RPNOB, sign. OJ72a-14.

²⁹ Citirano prema: Kisić Kolanović N. 2009. 356.

³⁰ ATK, Zbirka: UNS, sign. 5882/64.

nom na čelu.³¹ U jesen 1941. godine vlasti NDH uznemiravala je pojava muslimanskih rezolucija, ali i agitacija uperena protiv hrvatskog državnog poretka. Izvori govore da su se mnogo prije kontroverznog odlaska u Rim mostarskih prvaka, koje su vlasti NDH nazivale delegacijom “Akcionog odbora u Mostaru za autonomiju Bosne i Hercegovine”, pojavili glasovi u prilog neke vrste italijanskog protektorata nad Bosnom i Hercegovinom, što je tumačeno kao jedini način izbjavljenja iz krvavog haosa u koji su njene stanovnike gurnuli ustaše. “Stresimo jaram nebraće hrvatskih frankovaca i bezbožnih ustaša”, poručuju u letku *Braći muslimanima* “prijatelji naroda”: “(...) poklonimo se svi velikoj i moćnoj Italiji [i] tražimo neka nas uzme u svoju moćnu zaštitu”. Zadrževajući “da nas Italija oslobodi ispod ovakve razbojničke ustaške države” bio je obrazložen tvrdnjom da je “prijateljska i moćna Italijanska nacija” uvijek bila “nositeljica civilizacije” te da umije da povрати “ovoj napaćenoj zemlji mir, red i sigurnost”.³² U dopisu Zapovjedništva 4. oružničke pukovnije od 14. novembra 1941. godine navedeno je da je letak rasturan u Goraždu, a da se po stilu

³¹ Istorijski arhiv Sarajevo (IAS), Zbirka: FS, kut. 3, sign. SF-701. Opširnije o aprilskoj akciji i pismu pogledati: Jahić A. 2009/2010. 43-44. Također vidjeti: Hasanbegović Z. 2012. 736-742.

³² ABH, Zbirka: NOR, Neprijateljska dokumentacija 1941, sign. 72/9960. Braćo muslimani. O odnosu Bošnjaka prema Italijanima i italijanskoj okupacionoj vojsci, prvobitnim nadanjima u njihovu konstruktivnu ulogu i kasnijem razočarenju, usporediti u: Bošnjački institut, Sarajevo (BIS), *Zbirka dokumenata o genocidu nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, 124. Pismo Muslimana Konzulatu Kraljevine Italije. Mostar, 10. 9. 1942. U maju 1943. godine Velika župa Hum u Mostaru pisala je državnim vlastima NDH o namjeri mostarskih prvaka Saliha H. Efice, hafiza Omera ef. Džabića, Ibrahima Fejića, Osmana Šehića i Ejuba Kabila da upute apel velikom palestinskom muftiji Eminu El-Husejniju, s molbom da se zauzme kod italijanske kraljevske vlade da se zaustave hapšenja muslimanskih civila, tobožnjih komunista, a na osnovu denuncijacija četnika, koji, kako se navodi, muče uhapšena lica prisiljavajući ih na kriva priznanja temeljem kojih slijede nova zatvaranja od strane italijanskih vojnih vlasti u Hercegovini. El-Husejni je trebao intervenirati da se puste na slobodu sve osobe čija se krivica ne može dokazati a četnicima zabrani vršenje bilo kakve funkcije upravno-polijskog karaktera. Vidi: HDA, Fond: PR NDH, sign. HR-HDA-212, Tajna izvješća 1941.-1945, b.b. 1943. Također pogledati: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. IV-13. 1955. 728-729. Sarajevski prvak Uzeir-aga Hadžihasanović je rekao El-Husejniju, na povjerljivom ručku kojeg je priredio u njegovu čast, za vrijeme njegove posjete Sarajevu početkom aprila 1943. godine: “Vi ste Duceu podarili mač Islama, da nas s njim iskorijeni.” Mač islama u Mussolinijevim rukama je značio da se muslimani stavljaju pod zaštitu fašističke Italije. Prema njemačkim obavještajnim izvorima, Hadžihasanović je smatrao da je italijanska politika u Bosni i Hercegovini, umjesto da ih štiti, “najveća opasnost i neprijatelj za muslimane.” HDA, Fond: HELM, sign. HR-HDA-1521, kut. 24. 3 – Emin El Husseini, Veliki muftija u Jerusalimu, 80.

i sadržaju može zaključiti da ga je pisao neko od muslimana “koji se nalaze pod okupacijom Talijanskih vlasti i koji je simpatizer ili agent istih”.³³ Brojni izvještaji o raspoloženju stanovništva u prvoj godini NDH pomogli su stvaranju široko rasprostranjene predstave među ustaškim zvaničnicima o bošnjačkim prvacima kao latentnim protivnicima ustaške države i nepokolebljivim pobornicima autonomije, koja je najčešće isticana kao motiv i pozadina raznorodnih izraza nezadovoljstva i kritike postojećeg stanja u državi. Krilno oružničko zapovjedništvo Banja Luka u martu 1942. godine pisalo je o muslimanima kao “najizrazitijim Bosancima” koji politički teže za autonomijom, barem za pokrajinskom upravom, “koja će se poklapati sa granicama zemlje”. To su oni bili za vrijeme turske vlade, kada su bili nosioci vlasti na području Bosne i Hercegovine, “pa odatle i imadu stanovitu političku vještinu”.³⁴ O kojoj i kakvoj autonomiji je riječ, s obzirom na prisutne okupacione sisteme, nema pobližeg objašnjenja. Autonomija je vrlo često spominjana kao oruđe diskreditacije pojedinaca i društvenih grupa čije ponašanje i postupci nisu odgovarali političkim i nacionalnim interesima nosilaca ustaške vlasti u NDH.

Ovaj kontekst nipošto ne bi smio biti zanemaren kada se sudi o ličnostima i grupama koje su ustaški zvaničnici i proustaški krugovi, osnovano ili ne, nazivali autonomistima i dovodili u vezu sa autonomističkim djelovanjem. Za primjer uzet ćemo kontroverznog bijeljinskog gradonačelnika i ustaškog logornika Murat-bega Pašića. Zapovjednik 5. bojne Vojne krajine Krsto Prpić opisao je zapovjedniku 6. pješačke pukovnije Murat-bega Pašića kao politički destruktivnog pojedinca koji je po osnutku hrvatske države radio na uspostavi autonomije Bosne i Hercegovine, bio među onima koji su uz njemačku pomoć razoružali “sve hrvatske jedinice, koje su došle u Bijelinu”, da bi potom postao ustaški logornik “i kao takav učinio mnogo bezakonja proganjajuć i ubijajuć grko-istočnjake”, što je dovelo do skoro općeg ustanka pravoslavnog življa u

³³ ABH, Zbirka: NOR, Neprijateljska dokumentacija 1941, sign. 72/9960. Zapovjedništvo 4. oružničke pukovnije br. 833 Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu J. S. Zagreb. Pronađeni letak. Kao lice koji bi moglo stajati iza pisanja i rasturanja letka naveden je upravnik Poljo-privredne škole u Goraždu Meho Fazlagić, što je potkrijepljeno, pored ostalog, navodom da je Fazlagić 22. oktobra 1941. godine opažen u Goraždu “da se vozi na jednom motor biciklu sa jednim Talijanskim vojnikom, kojim je isti upravljao.”

³⁴ ABH, Zbirka: NOR, Neprijateljska dokumentacija 1941. Kompilacija izvještaja Zapovjedništva 3. hrvatske oružničke pukovnije, organa vlasti i uprave na prostoru Banje Luke i Bosanske krajine, 14.

bijeljinskom kraju.³⁵ Kasnije je iz “bojazni pred ustankom grko-istočnjaka” inicirao potpisivanje bijeljinske rezolucije, ne vjerujući u opstanak hrvatskog domobranstva na području bijeljinskog kotara, nakon čega se ponovo snašao i postao doglasnik velikog župana. S jedne strane, Prpićev navod o Pašićevom djelovanju u prvim danima NDH ima oslonac u dijelu izvještaja Kotarske oblasti u Bijeljini od 1. maja 1941. prema kojem, sve do 29. aprila 1941. godine, kada je u Bijeljini stigao prvi odred hrvatske vojske od 200 vojnika, “vladala je ovdje potpuna neizvjesnost glede pripadnosti bijeljinskog kotara”. Moguće je da je Pašić iskoristio postojeći interregnum tražeći od njemačkih vojnih vlasti autonomiju Bosne i Hercegovine. Međutim, u istom izvještaju stoji kako je dolazak hrvatske vojske ulio nove nade kod deprimiranog stanovništva. “Osim Hrvata katolika hrvatske su vojnike srdačno pozdravili i Hrvati muslimanske vjere. Također jedan dobar dio pravoslavnog stanovništva”.³⁶ Uz navedeno, Prpićeve tvrdnje, uključujući pitanje autonomije, gube na vjerodostojnosti ako se pođe od činjenice da se Pašić lično zamjerio Prpiću time što se u avgustu 1941. godine oglušio o Prpićevo naređenje da se svo naoružanje u posjedu naroda bijeljinskog kotara preda kotarskom predstojniku, osim desetak pušaka koje bi ostale kod ustaša,³⁷ što se svakako mora imati u vidu prilikom ocjene i korištenja Prpićevih navoda o Pašiću.³⁸

³⁵ ATK, Zbirka: RPNOB, sign. 3-OJ66-51.

³⁶ Citirano prema: Hamzić A. II. 2009. 137.

³⁷ ATK, Zbirka: RPNOB, sign. 3-OJ64-12.

³⁸ Pašić je, nesumnjivo, bio veoma kritičan prema ustaškom režimu i učincima njegove politike u Bosni i Hercegovini. Povodom ubistva jednog muslimanskog seljaka od strane domobrana, u aprilu 1943. godine, Pašić je organizirao demonstracije pred džamijom u Bijeljini, te je tom prilikom izjavio da su Hrvati zavadili Muslimane sa Srbima, ali da je Drina njihova – muslimanska – i uvijek će ostati, ”a za Bosnu i Hercegovinu će se boriti samo Muslimani pod zaštitom njemačke vojske”. u: Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBH), Fond: UNS, sign. 1256. O Pašiću dodatno pogledati: Hoare M. A. 2013. 44-45. Ova izjava je data u vremenu prisutnih nadanja da bi se uspostavom 13. SS divizije mogla ostvariti autonomija Bosne i Hercegovine. Premda se u izjavi autonomija izravno ne spominje, Pašić je, vrlo vjerovatno, u dotičnom vremenu blagonaklono gledao na svako rješenje koje bi odvojilo Bosnu i Hercegovinu od ustaškog režima Nezavisne Države Hrvatske. Prema njemačkim izvorima, od nastanka NDH Murat-beg Pašić je bio jedina stvarna vlast u Bijeljini, zajedno sa njegovom klikom, koju su činili njegovi rođaci i prijatelji, uključujući Rifat-bega Zulfikarpašića, bivšeg jeftićevca Muhamed-bega Preljubovića, zapovjednika muslimanske legije u Bijeljini Nedim-bega Šahinpašića i ustaškog logornika Nikolu Krezića. ”Oni štite sve pripadnike porodica onih koji se nalaze kod partizana, ukoliko nisu pravoslavci, pa i ove ako imaju novaca.

Jednako tako valja biti oprezan kada je riječ o navodima kotarskog domobranskog izvjestitelja u Maglaju o bivšem narodnom zastupniku Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) Osmanu Muradbašiću. On je u izvještaju od 16. juna 1944. godine opisao Muradbašića kao osobu koja diktira političku orijentaciju muslimana u maglajskom kotaru na liniji razgradnje hrvatske države, u svrhu čega “odgovara pričuvnike muslimane da ne idu u hrvatsku vojsku već da se organiziraju u razne milicije i zelene kadere”. Prema izvjestitelju, Muradbašić propovijeda mržnju prema Hrvatima i Njemačkoj, a naročito prema ustašama i poglavniku. “On tvrdi kod muslimana da Hrvatska neće postojati a da će Bosna biti autonomna i da će u njoj gospodariti samo muslimani, ako pobjede partizani”. Nagovara muslimane da se što više naoružavaju “i da je bolje živjeti sa Srbima nego li sa Hrvatima, jer da su Srbi srodniji muslimanima od Hrvata katolika budući da su duže vremena zajedno živjeli”.³⁹ Pored toga što nije jasno kako bi muslimani mogli gospodariti autonomnom Bosnom ne učestvujući u borbi partizana, koji su, pritom, zagovarali ravnopravnost naroda, za razumijevanje navedenih tvrdnji važno je naglasiti i činjenicu da ih je pisao katolik koji se osjećao usamljeno u sredini kojom su, kako je tvrdio, dominirali muslimani i pravoslavni i kojem je prijetilo da bude zamijenjen bivšim kotarskim domobranskim izvjestiteljom stožernim narednikom Sadi-
kom Čibukčićem, na čemu je insistirala muslimanska elita Maglaja na čelu sa Muradbašićem.⁴⁰

I u drugim izvorima su obavijesti o autonomističkim težnjama usko povezane sa tekućim političko-nacionalnim suprotnostima, uslijed čega čitalac ostaje uskraćen za konkretne informacije o autonomistima, njihovim međusobnim odnosima i aktivnostima na afirmaciji autonomističke ideje. U tom svijetlu se pojavljuju tvrdnje polemičara koji se skrivao iza potpisa “Mujezin”,

---

Uhapšeni Radić Rade iz Patkovače dao je Pašiću Muradbegu, Dajidžiću Edhemu, sreskom načelniku u Bijeljini, i pristavu Saviću, političkom referentu, mnogo žita i novaca, pa je bio pušten iz zatvora”. HDA, Fond: HELM, sign. HR-HDA-1521, kut. 28. Pregled lica dužnostnika NDH, 46. Spretni i utjecajni Pašić bio je, nesporno, smetnja konsolidaciji ustaškog režima na prostoru bijeljinskog kotara.

³⁹ Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB), Zbirka: ZRDA, sign. A-812/B.

⁴⁰ Čibukčić je u izvještaju opisan kao “njihov čovjek”, koji bi nastavio sabotirati hrvatske oružane snage i štititi muslimane od odlaska u hrvatsku vojsku. “Kada bi im uspjelo [iz Der-vente] povratiti u Maglaj st[ožernog] narednika Čibukčić Sadika”, pisao je maglajski izvjestitelj Domobranskom popunidbenom zapovjedništvu u Travniku, “onda bi Maglaj postao prava pravcata mala Ankara.” GHB, Zbirka: ZRDA, sign. A-812/B.

a koji je napadao sva vojno-politička usmjerenja koja nisu bila na liniji ustaških i osovinskih ciljeva. "Mujezin" je zastupao mišljenje da je ideja autonomije Bosne i Hercegovine uperena protiv interesa muslimana jer su se na čelo pokreta za njeno ostvarenje nametnuli ljudi "koji su se prije ovoga rata jasno isticali kao srpski nacionalisti". Ovi ljudi su se uvukli, ističe "Mujezin", i u odbor "Narodnog spasa", koji je osnovan "sa uzvišenom svrhom da prikuplja sredstva i pomaže postradalu muslimansku braću". "Mujezin", umotano i ironično, navodi i konkretna imena: bivšeg radikalnog pristašu i gajretovca Suljagu Salihagića te ljotićeveca dr. Jusufa Tanovića. Dodaje da se propaganda za autonomiju širi u muslimanskim redovima na najrazličitije načine, u čemu učestvuju i Srbi, naročito Srbijanci, zašto i s kakvim ciljom, "nije potrebno uopće isticati, jer je svakome jasno". Srpsko zalaganje za autonomiju "Mujezin", manirom prvaka nekadašnje Muslimanske napredne stranke (MNS), uspoređuje s politikom bosanskohercegovačkih Srba za vrijeme Austro-Ugarske. "Slično tako su Srbi do aneksije Bosne i Hercegovine bratimili se sa muslimanima i tobož radili na uspostavu sultanovog suvereniteta nad Bosnom, da istisnu Austriju iz Bosne, ali ne da Bosnu spase za sultana nego za Petra Karađorđevića. A mi smo tada bili ćoravi kod očiju".⁴¹ O Salihagićevoj i Tanovićevoj ulozi u političkim kretanjima u Drugom svjetskom ratu, nažalost, ne raspoložemo dostatnim podacima koji bi potkrijepili tvrdnje koje "Mujezin" iznosi. Zahvaljujući tvrdnji njemačkog konzula u Sarajevu dr. Huga Gördesa, Salihagić je doveden u vezu sa Memorandumom "Narodnog odbora" od 1. novembra 1942. godine kao jedan od trojice autora, premda se o Salihagićevom odnosu s drugom dvojicom koje njemački konzul spominje, prvakom bivše JMO Uzeir-agom Hadžihasanovićem i sarajevskim gradonačelnikom Mustafom Softićem, ništa određenije ne može reći. No, u jednom pismu dr. Ismeta Popovca Draži Mihailoviću iz novembra 1942. navodi se kako je Popovčeva pročetnička grupa uspjela uspostaviti vezu s Banjom Lukom upravo preko bivšeg narodnog zastupnika Suljage Salihagića, od kojeg je dobila saznanja o stanju i prilikama u Banjoj Luci i Bosanskoj krajini. "Tamo je stanje relativno zadovoljavajuće", piše optimistično Popovac, "a ja vjerujem da će se mnogo bolje popraviti poslije njegovog [Salihagićevog] povratka u Banja Luku kuda je već otputovao i gdje će nastaviti rad po našim instrukcijama".⁴² Prema mišljenju Marka Attile

⁴¹ GHB, Zbirka: ZRDA, sign. A-810/B-3. Prijepis "Mujezinove" poruke, 440.

⁴² Dedijer V. i Miletić A. 1990. 238.

Hoarea, Popovac je u Salihagiću vidio logičan izbor za organizatora muslimanskih četničkih formacija u Bosanskoj krajini. Mogućnost kolaboracije između pročetničkog Popovca i pronjemačkog Salihagića “ukazuje do kojeg stepena je solidarnost među članovima muslimanske elite nadvladala razlike u političkoj orijentaciji”.⁴³ Ostaje, međutim, nejasno, ako prihvatimo kao vjerodostojna dostupna svjedočenja o Salihagiću, na koji način je znameniti banjalučki inženjer i političar dovodio u sklad svoj angažman za Muslimansku nacionalnu vojnu organizaciju (MNVO) i borbu za restauraciju Jugoslavije na velikosrpskim osnovama sa zalaganjem za osamostaljenje Bosne i Hercegovine pod zaštitom Njemačke, s dominacijom Bošnjaka muslimana, koji, prema slovu Memoranduma, nisu ni slavenskog, a kamoli srpskog porijekla (što je Salihagić zastupao i za Austro-Ugarske i za Kraljevine Jugoslavije), već su germansko pleme koje se sa evropskog sjevera još u trećem stoljeću spustilo na Balkan.

Stvar postaje još složenijom ako se ima u vidu podatak da je Salihagić bio dio razgranate njemačke obavještajne mreže na području Banje Luke.⁴⁴ To bi moglo baciti neko svjetlo na činjenicu da je njegovo ime dovedeno u vezu s nastankom Memoranduma koji je prethodio ustrojavanju 13. SS divizije, bez obzira ko bio njegov stvarni autor. Svojom političko-nacionalnom prošlošću, ulogom koju je imao u sastavljenju banjalučke rezolucije te oslanjanjem na pojedine njemačke zvaničnike, Salihagić je bio na meti kritičara iz redova ustaškog pokreta, naročito kad se nad poretkom NDH nadvila prijetnja uspostave autonomne Bosne i Hercegovine temeljem ustroja 13. SS divizije. U memorandumu hrvatskih zvaničnika od 10. juna 1943. godine, po predmetu miješanja njemačkih obavještajnih i policijskih krugova u poslove vlasti NDH, Salihagić je spomenut kao “anacionalni elemenat i panislamista”, na kojeg se oslanjao pri svom radu kod stvaranja 13. SS divizije Karl von Kremler. Pored toga, teretilo ga se da je održavao dobre veze sa “engleskim plaćenikom” u Ženevi Emirom Šekibom Arslanom.⁴⁵ Salihagić je, prema njemačkim izvorima, bio u kontaktu i s profesorom Salihom Hadžialićem, koji se iz Beča i Berlina zalagao za prava bosanskohercegovačkih muslimana, ali se iz tih izvora ne vidi

⁴³ Hoare M. A. 2013. 49.

⁴⁴ *Nemačka obavještajna služba*. V. 1958. 242.

⁴⁵ HDA, Fond: HELM, sign. HR-HDA-1521, kut. 24. 3 – Emin El Husseini, Veliki muftija u Jerusalimu, 169. Usporediti: Odić S. i Komarica S. 1977. 258-260.

kakva konkretna stajališta je čuveni banjalučki inženjer i političar zauzimao prema različitim pitanjima ratne drame na prostoru Bosne i Hercegovine i Jugoslavije.⁴⁶

Rasprostranjeno prihvatanje Gördesove tvrdnje o Hadžihasanoviću, Softiću i Salihagiću kao autorima Memoranduma bacilo je u drugi plan izjavu Bošnjacima naklonjenog SS-Hauptsturmführera Karla von Kremlera da je autor Memoranduma bio hafiz Muhamed ef. Pandža.⁴⁷ Kremlerovu izjavu ne treba zanemariti pogotovo ako se ima u vidu da je prvi zahtjev u Memorandumu bio podudaran s glavnim ciljem Pandžinog obraćanja Paveliću i Nijemcima – proširenje područja djelovanja muslimanske legije bojnika Hadžiefendića. Za ilustraciju mogućnosti i ograničenja kada je u pitanju naučno sagledavanje ideje autonomije Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu ličnost hafiza Pandže je naročito korisna i značajna, tim prije što je Pandža od svih bošnjačkih prvaka bio najeksplicitniji u svojim stavovima u pogledu autonomije i drugih aktualnih pitanja ratne stvarnosti Bosne i Hercegovine. Možda upravo evolucija ideja i raznolikosti u Pandžinim izjavama od 1942. do 1944. godine najbolje svjedoče o odsustvu čvrstih programskih usmjerenja bošnjačke elite kada je autonomija u pitanju te uslovljenosti bošnjačkih stremljenja postojećim vojno-političkim odnosima kao i procjenama njihovog mogućeg razvoja. Pandžino poimanje autonomije Bosne i Hercegovine je variralo od njenog izdvajanja iz državnog sklopa NDH uz pomoć Trećeg Reicha i 13. SS divizije, preko zasebne vlastite uprave do svršetka rata, do autonomne Bosne i Hercegovine u okviru jugoslavenske federativne države ili balkanske unije, dok su njegovi političko-nacionalni pogledi prošli ciklični put od prvobitne podrške NDH, preko izrazitog neprijateljstva prema ustašama, hrvatskom nacionalizmu i klerikalizmu, do oportunističkog mirenja s NDH i

⁴⁶ HDA, Fond: HELM, sign. HR-HDA-1521, kut. 24. 3 – Emin El Husseini, Veliki muftija u Jerusalimu, 69.

⁴⁷ National Archives and Record Administration (NARA), T-311, roll 189, fr. 263. Kremlerova tvrdnja bila je dio izjave Drugoj oklopnoj armiji, vjerovatno s početka januara 1944. godine, o Pandži kao osobi koja je prijateljski nastrojena prema Nijemcima, a povodom sumnji koje su obuzimale više njemačke vojne zvaničnike da je Pandža nakon napuštanja partizana, koji su ga zarobili u novembru 1943. godine, ostao pod komunističkim utjecajem. Ističući kako dobro poznaje Pandžu, Kremler je ocijenio prisutne sumnje neutemeljenim, dodajući da je Pandža mnogo doprinio izgradnji SS divizije, ali je tim svojim trudom stvorio sebi u ustašama neprijatelje. Da bi izbjegao progon ustaša, objašnjava Kremler, Pandža je pobjegao u šumu, gdje je započeo borbu protiv ustaša, ali potpuno izvan komunističkih težnji.

izjava da hrvatska nacionalna ideja treba biti lišena svih vjerskih i klerikalnih primjesa. Pritom valja imati u vidu da su njegove kasnije izjave, vrlo vjerovatno, odražavale i strahove čovjeka koji se našao u zatočeništvu, prvo od strane partizana, a zatim i ustaša, protiv kojih je u različitim formama bila usmjerena njegova djelatnost i retorika.⁴⁸

Spomenutom memorandumu hrvatskih zvaničnika, u kojem je negativno opisano djelovanje Suljage Salihagića, korespondirale su dojave lokalnih posmatrača u kojim je snažno kontrastirana lojalnost pobornika ustaške Hrvatske Trećem Reichu i samovolja pojedinih pripadnika Gestapoa i njemačke policije koji su se na prostoru “srednje Hrvatske” ponašali kao stvarna vlast koja je saradivala sa “sumnjivim elementima” nauštrb ustaša i hrvatskih nacionalista. U jednom nepotpisanom izvještaju o prilikama u Banjoj Luci navedeno je kako su tokom proljeća 1943. neprijatelji NDH, “a i Njemačke”, postali vrlo aktivni, rade punom parom, “i to upravo na vrlo satanski način”. Oni nastoje kod hrvatskog naroda ubiti svaku ljubav prema Nijemcima. Gestapo u Banjoj Luci pomaže neprijatelje “i Hrvatstva i Njemstva”, i to za vrlo mizerne usluge. Šef banjalučkog Gestapoa odlazi na večere “kod raznih obskurnih tipova”, poput novopečenog bogataša Ejuba Huseinbegovića, “i obećaje im autonomiju Bosne”. U izvještaju se ističe kako “protuhrvatski i protunjemački elementi”, uz pomoć Gestapoa, vrijeđaju dostojanstvo njemačkog naroda i hoće da otjeraju u šumu upravo one Hrvate koji su svoju sudbinu i budućnost vezali uz njemački narod. “Njemačke vlasti u Banjoj Luci luče Hrvatsku na dvoje: Hrvatsku sjeverno od rieke Save i Hrvatsku južno od rieke Save. Ovu potonju i ne smatraju sastavnim dielom N.D.H.”⁴⁹ Jedan drugi izvještaj potcrtava zabrinutost pobornika ustaškog režima njemačkim aktivnostima na polju afirmacije “bosanstva”, kao motivacijske i identitetske podloge tekuće regrutacije u SS diviziju, u koju su pozivani i bosanskohercegovački Srbi. Navodi se kako, uprkos tome što je zakonima u NDH ukinuta ćirilica, zapovjedništvo SS trupa na prostoru Banje Luke izdaje proglase na ćirilici, umjesto hrvatske države spominje se “bosanska domovina”, a hrvatsko pučanstvo Bosne, kojeg ima više od dvije trećine, naziva se “Bošnjacima”, ponavljajući zabludu iz austrijskog vremena kada se stvarala

⁴⁸ O djelovanju hafiza Muhameda ef. Pandže u Drugom svjetskom ratu opširnije pogledati: Redžić E. 1987. 139-143; Jahić A. 2009/2010. 49-50; Jahić A. 2012. 66-85; Jahić A. 2013. 125-127; Hoare M. A. 2013. 150-153.

⁴⁹ HDA, Fond: HDS, sign. HR-HDA-211, kut. 4, br. 636 (184).

“bosanska narodnost”. Ovo je provokacija, zaključuje se, za sve Hrvate, ma gdje oni bili i kojoj god političkoj orijentaciji pripadali. Da bi učvrstili dobre odnose sa Nijemcima, autor izvještaja objašnjava, razni protuhrvatski elementi, uključujući četničke prvake, osiguravaju njemačkim časnicima zadovoljavanje njihovih tjelesnih požuda, kojim ovi daju maha, što utiče na njihove postupke i način kako se odnose prema žiteljima banjalučkog kraja.⁵⁰

Vlasti NDH i ustaški obavještajni krugovi gledali su u ideji autonomije oruđe razgradnje hrvatske države na prostoru Bosne i Hercegovine, pa su pažljivo pratili i analizirali različita kretanja među Bošnjacima kojim bi se mogao dati autonomistički predznak, no bez znakova spremnosti da se suoče sa stvarnim razlozima koji su stajali iza zagovora autonomije. Dojavitelji su slali Ustaškoj nadzornoj službi (UNS) podatke o zagovornicima autonomije, često marginalnim pojedincima u ukupnosti javnog i političkog života Bošnjaka, s akcentom na njihovu “protudržavnu djelatnost”, ali bez obavijesti o konkretnim idejama i metodama borbe. No, u kasnijoj fazi rata u ustaškoj percepciji autonomije pojavila se tendencija (podudarna “Mujezinovim” interpretacijama) da se njen zagovor povezuje s pojačanom četničkom propagandom, što je značilo da se na Bošnjake, uz odgovarajući politički pristup, još uvijek moglo računati u smislu njihove podrške ustaškom režimu. U osvrtu na Promemoriju nezadovoljnih muslimanskih prvaka predatu predsjedniku Vlade NDH dr. Nikoli Mandiću, a po održanom sastanku u zgradi Velike župe Vrhbosna u Sarajevu 28. i 29. aprila 1944. godine, sarajevski dojavitelj UNS-e opisao je pristajanje uz autonomiju Bosne i Hercegovine kao jedan od “najvećih atentata sa strane tih [protuustaški nastrojenih] muslimana na suverenitet i jedinstvo Nezavisne Države Hrvatske”, kontrastirajući nepouzdanu muslimansku inteligenciju i obični narod u kojem je, tvrdi dojavitelj, ustaški pokret u Bosni i Hercegovini 1941. godine dobio “najgorljivijeg pobornika”.⁵¹ Autonomistička djelatnost, dodaje se, inspirirana je “u glavnom sa strane četnika, a i Talijana, koji su čak pozvali jednu grupu muslimana u Rim, gdje su navodno trebali zatražiti aneksiju Bosne i Hercegovine od bivše carevine Italije”. Dojavitelj je vidio rješenje problema u brzem imenovanju većeg broja muslimana na odgovorna mjesta u državnoj upravi. “Uvlačenjem velikog broja muslimana u državnu upravu paraliziralo bi se promičbu za autonomiju Bosne i Hercegovine

⁵⁰ HDA, Fond: HDS, sign. HR-HDA-211, kut. 4, br. 646 (207).

⁵¹ HDA, Zbirka: ZIG NDH, sign. HR-HDA-1549, kut. 1, I-6, 89-90. Datum: 31. 5. 1944.

u državi, pa čak i onu izvan države, koja je, neka bude spomenuto, mnogo jača od one prve”. Također, potpisom Ustava Islamske vjerske zajednice te davanjem vjersko-prosvjetne autonomije muslimanima “u smislu želja muslimanskog svećenstva” osigurala bi se podrška cijele muslimanske uleme Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, jer je poznato koliki ugled i utjecaj ulema ima “na duboko religiozne muslimane”. Na ovaj način, zaključuje dojavitelj, likvidirao bi se konačno jednom zauvijek problem autonomije Bosne i Hercegovine.⁵²

U njemačkim izvorima ideja autonomije Bosne i Hercegovine je često spominjana, posebno u kontekstu ustrojavanja i djelovanja 13. SS divizije, ali se u njima, kako korišteni izvori sugeriraju, uglavnom nije prelazio opći plan ocjena o političkom raspoloženju Bošnjaka. Operativno odjeljenje 114. lovačke divizije u izvještaju o vojno-političkoj situaciji na prostoru Banije i Bosanske krajine za maj 1943. godine pisalo je kako je cilj Muslimana “i dalje” uspostavljanje izvjesne samostalnosti Bosne pod njemačkim utjecajem i rukovodstvom.⁵³ Ne precizira se ni pitanje protektorata ni odnosa prema NDH. Tromjesečni izvještaj Upravnog štaba Zapovjedništva 15. brdskog armijskog korpusa od 1. oktobra 1943. godine, o vojno-političkoj i privrednoj situaciji na teritoriji NDH, ističe da se Muslimani ni na koji način ne zalažu za hrvatsku državu, jer im nije ostvarila njihove nade u pogledu agrarne reforme, a oni moraju i dalje služiti “kao gromobran u sukobima Srba i Hrvata”.⁵⁴ Zato krugovi muslimanskih intelektualaca žele ili nezavisnu državu Bosnu i Hercego-

⁵² HDA, Zbirka: ZIG NDH, sign. HR-HDA-1549, kut. 1, I-6, 95. U jednom ranijem izvještaju isti dojavitelj (“BH”), koji je dijelio stajališta grupe “muslimana [hrvatskih] nacionalista” okupljenih oko Hakije Hadžića, iznio je isto pojednostavljeno gledište po kojem bi davanjem vjerske autonomije muslimanima, temeljem stavljanja potpisa na Ustav Islamske vjerske zajednice, bilo skinuto s dnevnog reda pitanje političke autonomije, “a svi bi se problematični muslimani bacili odmah na rješavanje sijaset sitnica, koje su u vezi s tim ustavom, te bi ih se na taj način odbilo od eventualne političko-autonomaške djelatnosti”. HDA, Zbirka: ZIG NDH, sign. HR-HDA-1549, kut. 1, I-6, 74. Datum: 6. 5. 1944. Opširnije o problematici Ustava Islamske vjerske zajednice u NDH pogledati: Hasanbegović Z. 2011. 75-90.

⁵³ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. XII-3. 1978. 331.

⁵⁴ Isto. 586. O pitanju agrarne reforme u Bosni i Hercegovini za vrijeme NDH vidjeti: Kamberović H. 2011. 72-83. Za dodatne uvide pogledati: IAS, Zbirka: ZV, kut. 3, sign. ZV-111, ZV-112, ZV-113, ZV-114, ZV-115, ZV-116, ZV-117, ZV-118 i ZV-119. Također pogledati: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu – Zbornik dokumenata*. I. 1993. 369-371.

vinu, u kojoj bi “odgovarajuće narodnosti” držale teritorijalnu upravu, a Muslimani bi u odgovarajućem procentu učestvovali u vladi i ne bi kao do sada zavisili od samovolje vlade u Zagrebu, ili žele protektorat pod čijom bi vojnom upravom imali odgovarajuće mogućnosti za razvoj i djelatnosti. Ni u ovom izvještaju autonomija nije eksplicitno povezana sa protektoratom, a s druge strane se spominje državna nezavisnost, podudarno konceptu iz Memoranduma od 1. novembra 1942. godine. Jedan drugi dokument, nastao nekoliko dana poslije spomenutog tromjesečnog izvještaja, donosi drukčije navode o pitanju autonomije. Tretirajući mogućnost uključivanja muslimana u “hrvatski wehrmacht”, nepoznati analitičar navodi kako među muslimanima postoji “izraženo mišljenje” da Bosna treba imati autonomiju, ili barem neku vrstu političke samostalnosti u okvirima hrvatske države. Izostaje konkretizacija u smislu karaktera i načina uspostave autonomije te glavnih zagovornika navedenih koncepcija. Autor, međutim, potcrtava kako se iz čitavog historijskog razvoja Bosne vidi da ona ne pripada ni Srbima ni Hrvatima. Bosna ima, imajući u vidu njen etnički, kulturološki i religijski razvoj, opravdanje za određeno samoopredjeljenje. Međutim, ona je premala da bi se od nje moglo stvoriti jedno samostalno područje. Premda, kako autor ističe, u postojećem vremenu niko u Bosni ne vjeruje u mogućnost sređivanja stanja, on je ipak uvjeren da još nije kasno da se bosanske prilike dovedu u red, “kada bi u području Bosne i Hercegovine bila formirana određena samostalna uprava u okviru hrvatske države. U ovom slučaju bi bilo moguće pridobiti i dobar dio pravoslavaca, jer su i muslimani danas skloni tome da sa pravoslavnim Srbima ostvare kontakt”. Bosanski osjećaj čitavog stanovništva je i danas još toliko ukorijenjen i velik, da postoji nada za sređivanje prilika u ovom smislu.⁵⁵ I ovaj i drugi izvještaji ukazuju da su njemački vojni zvaničnici bili na stanovištu da bosanskohercegovački muslimani nisu Hrvati i da u Bosni i Hercegovini postoji snažna podrška ideji autonomije.

Nade u pogledu njenog ostvarenja posebno su porasle u vremenu regrutacije za 13. SS diviziju, što nije moglo promaknuti njemačkim posmatračima. “Vodeći muslimani su izjavili, pošto oni žele i nadaju se autonomiji Bosne, da su se formiranjem muslimanske divizije znatno približili tom cilju”. Istovremeno, upozorava njemački izvor, vjerovatno je da će se “suprotnosti između mu-

⁵⁵ NARA, T315, roll 2155, fr. 114-122. O ovoj analizi pogledati: Bokun E. 2013. 115-122.

slimana i Hrvata formiranjem divizije znatno pooštriti⁵⁶ Ipak, važan poticaj autonomističkoj retorici, u motivacijske svrhe, dolazio je iz njemačkih vojnih i obavještajnih krugova. Hafiz Muhamed ef. Pandža je tvrdio da je Muslimanima poručivano da će 13. SS divizija omogućiti isključenje Bosne i Hercegovine iz NDH i stvaranje autonomne Bosne i Hercegovine koja bi se uključila u novi poredak Njemačke.⁵⁷ Njemački opunomoćeni general u NDH Edmund Glaise von Horstenau je pisao kako je angažman Herberta von Obwurzera na polju regrutacije u 13. SS diviziju bio praćen krilaticama o uspostavi autonomije Bosne kao u vrijeme Austro-Ugarske, što je san svih Bosanaca.⁵⁸ Spominjanje austrougarskog modela je indikativno, jer Bosna nije imala nikakvu autonomiju u tom vremenu, ali jeste zasebnu upravu, koja je u godinama nakon Prvog svjetskog rata mnogim Bošnjacima, u kontekstu negativnog iskustva sa Kraljevinom SHS i NDH, izgledala kao primjer uređene države koja poštuje prava svih svojih podanika. Otuda je, posigurno, bilo neke istine u navodima policijskog atašea Trećeg Reicha u Zagrebu Hansa Helma kada je 10. aprila 1943. godine pisao šefu Gestapoa Heinrichu Mülleru kako se vrlo često, tokom boravka velikog muftije El-Husejnija u Bosni, moglo čuti da vodeći Muslimani kažu “neka Njemačka ponovno uspostavi stanje koje je postojalo pod Austro-Ugarskom”.⁵⁹ Ipak, samo se može nagađati da li je zagovarana autonomija podrazumijevala neku vrstu privremene njemačke uprave ili pak autonomiju za koju su se, primjerice, zalagali prvaci Ujedinjene muslimanske organizacije (UMO) za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.

Već je navedeno da su ustaški krugovi izražavali nezadovoljstvo štampanjem ćirilčnih proglašenja, u režiji zapovjedništva SS, u kojim je potencirana bosanska domovinska identifikacija nauštrb hrvatstva kao motivacijsko sredstvo za upis u SS diviziju. U jednom takvom proglašenju iz jula 1943. godine pravoslavci se pozivaju da pokažu jesu li “dobri Bošnjaci” te jesu li za red i mir i očuvanje svojih kuća i života “od svih neprijatelja”?⁶⁰ U jednom neobičnom proglašenju *Braći Bosancima*, vjerovatno iz istih njemačkih krugova koji su koristili ideje

⁵⁶ HDA, Fond: HELM, sign. HR-HDA-1521, kut. 24. 3 – Emin El Husseini, Veliki muftija u Jerusalimu, 20.

⁵⁷ Vojni arhiv (VA), Fond: NOVJ, kut. 1111, sign. 9-4-4.

⁵⁸ Glaise von Horstenau E. 2013. 237.

⁵⁹ Odić S. i Komarica S. 1977. 289.

⁶⁰ HDA, Fond: HDS, sign. HR-HDA-211, kut. 4, br. 637 (121).

bosanske autonomije i patriotizma kao oruđa za mobilizaciju u SS diviziju, a po uzoru na zamisli spomenutog njemačkog analitičara koji je ispitivao mogućnost regrutacije muslimana u “hrvatski wehrmacht”, pravoslavni, katolici i muslimani se pozivaju da ostvare “samostalnu Bosnu”, ali i da se okupe pod “jedan barjak hrvatski”, kako bi se osiguralo da u Bosni vladaju samo Bog i Bosanci, “a pokrovitelj nek nam bude naš veliki vođa cjele Evrope Rajh Kancelar Hitler!” Bosanskom narodu treba sloga, jer će mu ona za kratko vrijeme donijeti “da gukne” bosanski Ustav. Ujedinjeni i složni, Bosanci se trebaju dići na oružje protiv boljševizma i pobijediti neprijatelje bosanskog naroda. Proglas je upućen i “braći četnicima i partizanima”, da se i oni priključe “našoj braći bosancima”, u borbi za ostvarenje njihovog prava na Bosnu, a protiv “komunizma i demokratizma”.⁶¹ Premda je dotični proglas izričit u smislu prava bosanskih ljudi da upravljaju svojom domovinom, ni on nije bio lišen izvjesne nejasnoće i kontradikcije, tipično za ratna obraćanja gdje je propagandni dojam bio bitniji od izravnog sadržaja poruke. S druge strane, u jednom drugom aspektu, uvidi njemačkih zvaničnika bili su mnogo konkretniji. Izvještaj o stanju na teritoriji NDH iz septembra 1944. godine ukazao je da raniji prijateljski stav bosansko-hercegovačkih muslimana prema Nijemcima jedva da postoji, a kao razlog je navedeno, pored prekida diplomatskih odnosa između Trećeg Reicha i Turske, razočarenje što 13. SS divizija nije odmah postigla autonomiju Bosne i što se nije vratio agrarni poredak kakav je postojao do 1918. godine.⁶²

Izvori partizanske i komunističke provenijencije ne nude bitnije obavijesti o ideji autonomije Bosne i Hercegovine i njenim zagovornicima među bošnjačkim prvacima. Pa ipak, da bi uključili bošnjačke mase u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije (NOVJ), naročito u vrijeme kad se aktualizira mogućnost uspostave posebnog političko-predstavničkog tijela Bosne i Hercegovine u okvirima narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), vodećim komunistima je bila bliska ideja uključivanja u pokret i utjecajnih ličnosti iz bošnjačkog političkog i društvenog života, uključujući pojedince koji su propagirali autonomiju Bosne i Hercegovine. Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, obavještavajući Centralni komitet KPJ o sastanku izaslanika zapovjednika Tuzlanskog zdruga Sulejmana Filipovića “sa našim ljudima iz Šekovića”, ukazivao je sredinom avgusta 1943. na važnost pridobijanja Filipo-

⁶¹ HDA, Fond: HDS, sign. HR-HDA-211, kut. 4, br. 732 (688).

⁶² Tomasevich J. 2010. 551.

viševe “organizacije” za ciljeve NOP-a u Bosni i Hercegovini. “Mišljenja smo”, stoji u preporuci Pokrajinskog komiteta, “da bi dotičnog oficira [Filipovića] trebalo uvesti u Vrhovni štab, jer je on ne samo odličan vojnik, već i veoma popularna ličnost u Bosni i Hercegovini s mnogobrojnim vezama”.⁶³ Đuro Pucar je 12. novembra 1943. godine pisao Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu o potrebi jačeg povezivanja s muslimanskim i hrvatskim masama “i da povezivanjem sa izvjesnim političkim ličnostima iz njihovih redova ostvarimo frontu Srba, Hrvata i Muslimana u narodnooslobodilačkoj borbi, preko koje bi uvukli hrvatske i muslimanske mase u narodno-oslobodilački pokret i pospješili mobilizaciju istih u našu vojsku”.⁶⁴ Jedna od tih ličnosti bio je i hafiz Muhamed ef. Pandža, koji se nakon zarobljavanja od strane 2. krajiške brigade u Rautovićima kod Goražda, dva dana prije Pucarovog pisma, uključio u agitaciju u korist NOP-a.⁶⁵ Britanski historičar Marko Attila Hoare smatra da su ove veze sa uglednim muslimanskim prvacima bile od odsudne važnosti za uspjeh NOP-a u Bosni i Hercegovini. NOP je u Bosni, tvrdi Hoare, predstavljao sintezu između dva politički svjesna elementa: komunista i muslimanskih autonomista.⁶⁶ Komunisti su bili uglavnom jači partner u savezu, ali su im trebali muslimanski autonomisti kako bi pridobili muslimanske mase te su bili prinuđeni dati svojim nekomunističkim muslimanskim saradnicima izvjestan prostor za akciju. U svom pismu Uglješi Daniloviću od 14. septembra 1943. godine Rodoljub Čolaković je ispred Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu pisao kako je sazrela situacija da se formira ZAVNOBiH te izade pred najšire mase sa stavom komunista po pitanju položaja Bosne i Hercegovine u budućoj Jugoslaviji. “U okviru opštih demokratskih zahtjeva, dolazi zahtjev autonomije Bosne i Hercegovine. Parolu slobodne i izmirene Bosne i Hercegovine treba odmah popularisati, naročito među srpskim masama. Ideja autonomije bliska je muslimanskim masama, iako naše shvatanje autonomije nema ništa zajedničkog s parolom autonomije bosanskog begovata”.⁶⁷ Hoare drži da je Čolaković gornjim navodom ispoljavao

⁶³ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. IX-4. 1966. 155.

⁶⁴ Isto. 498.

⁶⁵ VA, Fond: NOVJ, kut. 1111, sign. 9-4-4. Usporediti: Selimović M. 1983. 134.

⁶⁶ Hoare M. A. 2013. 359.

⁶⁷ *ZAVNOBiH - dokumenti, knj. I (1943-1944)*. 1968. 24.

dvojbu u pogledu statusa Bosne i Hercegovine – pisao je o autonomiji, a ne o državnosti – te da nije imao načina argumentirati tvrdnju o zasebnosti i specifičnosti komunističkog shvatanja autonomije u odnosu na autonomiju “bosanskog begovata”. Čolakovićeva tvrdnja, prema mišljenju Hoarea, nije odgovarala istini, ali je riječ o nečemu “u šta je jedan komunist svejedno želio da vjeruje”.⁶⁸ No, da li je značaj “muslimanskih autonomista” u ostvarivanju ciljeva NOP-a doista bio u omjerima njihovog bivanja konstitutivnim elementom pokreta? Upravo njihove individualne sudbine, o kojim je i sam autor pisao, nude odgovor na postavljeno pitanje.⁶⁹ Pritom valja imati u vidu da je većina bošnjačkih prvaka ostala suzdržana prema NOP-u, a izvori, najčešće, ne daju dovoljno jasne obavijesti o ličnim političkim stavovima i opredjeljenjima onih koji su od sredine 1943. pristupali pobjedonosnoj partizanskoj vojsci. NOP je bio i ostao, bez obzira na heterogenost partizanske borbene mase, vojno, politički i idejno jedinstven pokret, pod budnim okom KPJ, koja je isključivala mogućnost dijeljenja rukovodne uloge u pokretu sa bilo kojom drugom političkom ili vojnom organizacijom.

Zaključak

Gornja analiza ukazuje na potrebu daljnjeg naučnog istraživanja pitanja autonomije Bosne i Hercegovine i djelovanja njenih pobornika u Drugom svjetskom ratu, čemu bi pomoglo ne samo otkrivanje i korištenje novih izvora, nego i veća osjetljivost i odgovornost spram postojećih, prilikom njihove tekstualne analize i međusobnog sagledavanja i razumijevanja, vodeći računa o pozadini, motivima te širem kontekstu vojno-političkih odnosa u NDH i na Balkanu. Čitajući prisutne članke, monografije i sinteze, stiče se dojam da je u prvi plan stavljena autonomija kao ideja i cilj političke borbe, dok je u drugom planu ostao egzistencijalni i sigurnosni motiv, koji je, sam po sebi, nužno morao podrazumijevati fleksibilnost i otvorenost prema različitim političko-administrativnim rješenjima. Ta rješenja su podrazumijevala neki oblik bosanskohercegovačke zasebnosti i autonomnosti, svakako uz podršku Njemačke, ali ne nužno izvan okvira hrvatske države, na čemu insistira postojeća literatura. Novi pogledi bi trebali početi od dosadašnjih postignuća, vodeći računa o prisutnim ograničenjima i slabostima, ali bez pretenzije da bi se o

⁶⁸ Hoare M. A. 2013. 167.

⁶⁹ Dodatno pogledati: Hasanbegović Z. 2012. 781-819.

cijeloj priči mogla donijeti puna istina. U izvjesnoj mjeri zahvaljujući i činjenici što u historiografiji bivše države, obzirom na vladajuće političke i idejne prilike, nije bilo interesa za navedenom i srodnim temama u vrijeme dok su još bili živi mnogi akteri i sudionici zbivanja koja će, kako je poznato, postati predmet naučne pažnje tek pionirskim radovima Rasima Hurema u šezdesetim godinama prošlog stoljeća.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Neobjavljena arhivska građa

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH):

- Zbirka: Narodnooslobodilački rat (NOR)

Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla (ATK):

- Zbirka: Mikroteka 1941-1945 (MT) – Kvislinška arhiva (KA)
- Zbirka: Radnički pokret i NOB u sjeveroistočnoj Bosni 1920.-1945.
- [zbirka digitalizirane arhivske građe] (RPNOB)
- - Zbirka: Ustaška nadzorna služba (UNS)

Bošnjački institut, Sarajevo (BIS):

- *Zbirka dokumenata o genocidu nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*

Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB):

- Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom (ZRDA)

Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo (HMBiH):

- Fond: Ustaška nadzorna služba (UNS)

Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HDA):

- Fond: Hans Helm (HELM)
- Fond: Hrvatski državni sabor (HDS)
- Fond: Predsjedništvo Vlade Nezavisne Države Hrvatske (PR NDH)
- Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (ZIG NDH)

Istorijski arhiv, Sarajevo (IAS):

- Zbirka: Fehim Spaho (FS)
- Zbirka: Varia (ZV)

National Archives and Records Administration, Washington (NARA):

- Micr. No. T-311, T-315.

Vojni arhiv, Beograd (VA):

- Fond: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ)

b. Objavljena arhivska građa

- Dedijer V. i Miletić A. 1990. *Genocid nad Muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*. Sarajevo: Svjetlost.
- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Tom XII. Knjiga 3. 1978. Beograd: Vojnoistorijski institut.
- *ZAVNOBiH - dokumenti, (1943-1944). Knjiga 1*. 1968. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, IP Veselin Masleša.
- *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata*. Tom I. 1993. Beograd: Vojnoistorijski institut.

c. Novine i periodika

- *Osvit* (Sarajevo). 1942.

LITERATURA

a.) Knjige

- Bojić M. 2001. *Historija Bosne i Bošnjaka (VII–XX vijek)*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Glaise von Horstenau E. 2013. *Zapisi iz NDH*. Zagreb: Disput.
- Hamzić A. 2009. *Razaranje identiteta lokalne mikrosocijalne i etničke zajednice. Studija slučaja Koraj*. Knjiga II. Tuzla: Harfo-graf Tuzla.
- Hasanbegović Z. 2012. *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941. (u ratu i revoluciji 1941.-1945.)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Medžlis Islamske zajednice Zagreb.
- Hoare M. A. 2007. *The History of Bosnia from the Middle Ages to the Present Day*. London: Saqi.
- Hoare M. A. 2013. *The Bosnian Muslims in the Second World War. A History*. London: Hurst & Company.
- Imamović M. 1997. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod.
- *Hrvatski enciklopedijski rječnik, A-Bez*. 2002/2004. Zagreb: Jutarnji list, Novi liber.
- Kamberović H. 2011. *Hod po trnju – Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kisić Kolanović N. 2009. *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945*. Zagreb: Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest.
- Lepre G. 1997. *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*. Atglen, PA: Shiffer Publishing Ltd.
- Nametak A. 2004. *Sarajevski nekrologij*. Sarajevo: Civitas d.o.o. Sarajevo.
- *Nemačka obaveštajna služba*. V. 1958. Beograd: Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ. Uprava državne bezbednosti, III odeljenje.
- Odić S. i Komarica S. 1977. *Noć i magla. Gestapo u Jugoslaviji*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet.
- Redžić E. 1987. *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*. Sarajevo: Svjetlost.
- Redžić E. 1998. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: OKO – Grafičko-izdavačka d.d. Sarajevo, ANUBIH.
- Selimović M. 1983. *Sjećanja*. Beograd: BIGZ.

- *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.-1945.* 1997. Zagreb: Minerva.
- Tomasevich J. 2010. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija.* Zagreb: EPH, Novi Liber.

b.) Članci

- Bokun E. 2013. "Jedna njemačka vojno-politička analiza iz oktobra 1943. godine". *Gračanički glasnik* 36. Gračanica: Monos. 115-122.
- Hasanbegović Z. 2001. "O pokušajima donošenja Ustava Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj". Časopis za suvremenu povijest 1/33. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. 75-90.
- Hurem R. 1967. "Pokušaj nekih muslimanskih građanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske". *Godišnjak* 16/65. Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine. 191-220.
- Jahić A. 2009/2010. "Bošnjaci i Nezavisna Država Hrvatska: od nade i lojalnosti do ogorčenja i otpora". *Bošnjačka pismohrana* 9/28-31. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju. 43-54.
- Jahić A. 2012. "Pismo hafiza Muhameda ef. Pandže hafizu Aliji Traki oktobra 1943. godine". *Zbornik radova "Bošnjaci i Drugi svjetski rat – tokovi i posljedice"*. Sarajevo: Mladi muslimani.
- Jahić A. 2013. "Sukob ideja: ko i kako se obraćao Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu". *Bošnjačka pismohrana* 12/36-37. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju. 101-132.

Summary

THE CONCEPT OF BOSNIAN AUTONOMY 1941-1945 IN THE FRAMEWORK OF ARCHIVAL SOURCES AND HISTORICAL RECONSTRUCTION

In this paper the author examines the issue of autonomy of Bosnia and Herzegovina during the Second World War in Yugoslavia (1941-1945). He draws attention to some contentious moments and methodological limitations in consideration of the problem within the existing historical works, as well within the references offered by the available historical sources. According to his opinion, the major difficulties in efforts of reliable historical reconstruction of the problem are made by the fact that the basic knowledge on the concept of Bosnian autonomy during the Second World War is mainly not provided by the mere exponents of the autonomist aspirations inherent to the Bosniac/Muslim citizenry, but by those who were opposing the idea among the Ustasha and German officials. The author points out the importance of further scientific research on the issue of Bosnian autonomy and its protagonists' activities in the Second World War. The research should be based on discovering and using new sources on the issue, but also on bigger sensitivity and responsibility towards the existing ones, during their textual analysis and mutual consideration and understanding, taking into account the background, motives and wider context of military and political relations in Independent State of Croatia and in the Balkans.

Key words: autonomy, Bosnia and Herzegovina, Second World War, Bosniacs, Independent State of Croatia, sources, historiography, interpretation

(Translated by author)